

REIŠMĖS SANTYKIAI TARP BEJUNGTUKIŲ VIENARŪŠIŲ SAKINIO DALIŲ

J. KARJĖCKAITĖ

§ 1. Vienarūšių sakinio dalių reikšmės santykiai nėra plačiau aptarti ne tik lietuvių, bet ir kitų kalbų moksle. Daugelyje vadovėlių yra minimos tik sudedamojo, priešpriešinio ir skiriamosio santykio vienarūšės sakinio dalys.

Reikšmės santykiai tarp vienarūšių sakinio dalių gali būti labai įvairūs. Juos nulemia vienarūšių dalių semantinis turinys, sujungiamieji jungtukai, žodžių tvarka, vienarūšių dalių vieta bendrojo komponento atžvilgiu, intonacija.

Kadangi sujungiamųjų jungtukų funkcijos dabartinėje lietuvių kalboje irgi nenagrinėtos, šiame straipsnyje apžvelgsime tik bejungtukio sujungimo vienarūšių sakinio dalių reikšmės santykius.

§ 2. Kai kurie rusų kalbininkai nurodo, kad tarp bejungtukųjų vienarūšių sakinio dalių gali būti tik sudedamieji-išvardijamieji santykiai¹, todėl jie pabrėžia, kad bejungtukis ryšys užimaš nežymią vietą vienarūšių sakinio dalių tarpe.

Tarp vienarūšių bejungtukio sujungimo veiksnių ar antrininkių sakinio dalių dažniausiai būna tik sudedamieji – išvardijamieji santykiai, o tarp šio sujungimo vienarūšių tarinių galimi ir įvairūs laiko, priešpriešos, priežasties – pasekmės, nuolaidos ir ir kitokie santykiai. Bejungtukio sujungimo atvejais ypač svarbus vienarūšių sakinio dalių semantinis turinys, vienarūšių dalių vieta, tarnybiniai žodžiai, priklausomosios antrininkės sakinio dalys.

Sudedamojo-išvardijamojo santykio vienarūšės sakinio dalys

§ 3. Šalia grynojo sudedamojo-išvardijamojo santykio tarp šių sakinio dalių, nors ir nelabai ryškiai, galime skirti ir sudedamąjį-išvardijamąjį santykį su pabrėžiamuoju, sustiprinamuoju reikšmės atspalviu.

Grynojo sudedamojo-išvardijamojo santykio būna tik vienarūšiai veiksniai ir vienarūšės antrininkės sakinio dalys. Pvz.:

¹ Žr. В. Кохно, Предложения с бессоюзной связью однородных подлежащих (на материале современного русского языка), „Ученые записки Карельского пед. ин-та“, Петрозаводск, 1959, 6, p. 168–182; А. Уськин, Однородные и неоднородные определения в совр. русском языке, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, М., 1954, p. 305.

1. Pakitėjusios *aplinkybės*, paaštrėję socialiniai *santykiai* stumia juos į kovą, į maištavimą M-P VI 577. 2. Man be galo iškilmingas bitelės *zirzimas*, musės *birbimas* IS obt 193.

3. – O aš turiu plačią fantaziją!.. Mėgstu linksmą *draugiją*, ištikimus *draugus* Gr K 194. 4. Meisteris, kalbėdamas su gyvulių daktaru, visuomet rimta; ir *stengiasi* jam pateikti *nekasdieniškus*, *mįslingus* klausimus... PCv VI 78.

5. *Eskadrone*, *rikiuotėj* vienas nieko nereiški M-P VI 260.

6. O kaipgi bus *rugiapiūtėj*, *šienapiūtėj*? Vien VI 452.

7. Mackevičius *ramiai*, *geromis akimis* žiūri į dragūną MP VI 260.

8. Pavasarį jis drauge su jais eina *žuvauti*, *maudytis*... PCv VI 50.†

Šiuose pavyzdžiuose vienaarūšės sakinio dalys yra absoliučiai viena nuo kitos nepriklausomos. Jas galime praleisti, kaitalioji vietomis, nekeisdami jų tarpusavio santykių ir viso sakinio reikšmės. Šios vienaarūšės sakinio dalys turi labai ryškią išvardijamąją intonaciją.

Grynojo sudedamojo-išvardijamojo santykio vienaarūšių sakinio dalių vieta būna griežta tik tada, kai antroji vienaarūšė dalis turi priklausomąjį įvardinį komponentą, rodantį vienaarūšių sakinio dalių eilės tvarką. Pvz.:

1. Jo vaizduotėje vėl staiga atgijo *sūnaus paveikslas*, *jo mirtis*... Gr K 160.

2. Ar girdėjote *Rolando ragą*, *jo beviltišką pagalbos šauksmą*? SN I 274.

3. Ir ko nebūdavo, kas negyvendavo tų *girių gelmėse*, *jų tankumynuose!* VK[†]A ir p 44.

Čia vienaarūšių sakinio dalių keisti vietomis negalima.

§ 4. Tarp sudedamojo-išvardijamojo santykio vienaarūšių sakino dalių pabrėžimo ar sustiprinimo atspalvis atsiranda tada, kai vienaarūšės sakinio dalys išsidėsto požymių, savybių ar ypatybių augimo, stiprėjimo ar mažėjimo tvarka. Šį augimą, stiprėjimą rodo pačių vienaarūšių sakinio dalių semantinis turinys. Pvz.:

1. *Kalėjimas*, *katorga* už tai gresia M-P VI 200. 2. Kuris laikas įgudęs medžiotojas sekioja *kiekvieną brolienės žingsnį*, *kiekvieną kryptelėjimą* PCv

VI 145. 3. Iš kur mergaitė *tiek drąsos*, *Tiek valios geležinės?* SN I 383.

4. Užeidavo kaip sena pažįstama ir viešėdavo *po savaitę*, po porą *savaičių*... LP I 307. 5. Vien tik *dėl saulės šviesos*, *dėl vieno mažyčio saulės spindulėlio* verta gyventi! Gr K 266.

Sustiprinimą, pabrėžimą rodo ir prie antrosios vienaarūšės sakinio dalies esančios priklausomos sakinio dalys (4) ar prie abiejų vienaarūšių sakinio dalių kartojamos tos pačios antrininkės sakinio dalys (2,5), prielinksniai (4, 5), dalelytės (3).

§ 5. Pabrėžiamosios, sustiprinamosios reikšmės atspalvis dažnesnis tarp vienaarūšių veiksmių ir antrininkių sakinio dalių, bet gali iškilti ir tarp vienaarūšių tarinių, dažniau – tarp jų vienaarūšių vardažodinių komponentų. Pvz.:

1. Bet aš *ne poetas, ne dainius* M-P VI 144. 2. Bet dabar jos (akys) buvo *dar didesnės, dar mėlynesnės*, tarsi skaistus mėlynas dangus IS obt 124. 3. Mano kumščiai *'taip ir dega, taip ir niežti*. Biel MdsV 200.

§ 6. Pabrėžiamąją, sustiprinamąją reikšmę dažniausiai turi ir pridurtos vienarūšės tarinių dalys. Pvz.:

1. Miesčioniškai buvo neregėtai *drąsūs, netgi išžūlūs* Vcl Pu 267. 2. Jam tai atrodė *nestilinga, net karikatūriška* M-P III 237. 3. Motina taip pat turi geluonį, bet ji nuo priešų *nesigina, net ir žmogaus prispausta negilia* K Įbg 19. Pridūrimą, o drauge ir pabrėžimą, rodo dalelytės *netgi, net, net ir*.

§ 7. Reikšmės santykiai tarp vienarūšių tarinių ir bejungtukio sujungimo atvejais būna daug sudėtingesni, negu tarp vienarūšių veiksmių ar vienarūšių antrininkų sakinio dalių. Čia gali persipinti keli reikšmės santykiai, iš kurių vieni būna ryškesni, o kiti lyg pasitraukia į antrąjį planą.

Tarp visų vienarūšių tarinių būna laiko santykiai. Jie gali būti dvejopi: vienalaikiškumo ir laikų nuoseklumo. Laiko santykiai ryškiausiai iškyla tarp vienarūšių veiksmožodinių tarinių.

Vienalaikiškumo santykio vienarūšiai tariniai

§ 8. Vienalaikiškumo santykio vienarūšiais tariniais vadiname tokius, kurie rodo veiksmus ar požymius, būdingus asmeniui ar daiktui vienu metu.

Vienarūšiai vardažodiniai tariniai dažniausiai susiję nelabai ryškiu vienalaikiškumo santykiu. Šalia vienalaikiškumo čia galimas pabrėžiamasis, sustiprinamasis ar išvardijamasis reikšmės atspalvis. Pvz.:

1. Čia įrašytos pastabos atrodė *naivos, nemalonus*, kitos net vertė rausti JA Kk 225. 2. Jaunos dienos – *neprotingos*, paklydimais gan *turtingos* Mair I 132. 3. Mirusiojo puošimo valandos buvo *ilgos, nekantrios* PCv V 183. 4. Kasdieninis svetys meistrinės sriuboje *musė, svirplys* PCv VI 104.

Specifinis šių tarinių požymis yra tas, kad jie gali būti išreikšti ir teigiamomis, ir neigiamomis formomis tame pačiame sakinyje (1–3), o vienalaikiai veiksmožodiniai tariniai (žr. žemiau) dažniausiai būna išreikšti arba tik teigiamomis, arba tik neigiamomis formomis.

§ 9. Ryškiausi vienalaikiškumo santykiai būna tarp vientisinių veiksmožodinių tarinių. Ypač tada, kai tariniai turi jiems bendrą antrininkę sakinio dalį ar vienalaikiškumą rodančią aplinkybę. Pvz.:

1. *Tą vakarą* visi dar ilgai *kalbėjosi, ginčijosi*. 2. *Miške dejuoja, braška...* SN I 256. 3. Drebulėlė *klūpo, Dreba ties medžiu...* SN I 437.

§ 10. Kitais atvejais tarinių vienalaikiškumą rodo tik pačių tarinių semantinis turinys ir to paties veiklo kategorija. Pvz.:

1. *Sukasi, pinasi* sutemų pasakos SN I 31. 2. *Žašų būreliai pėrėsi, nardėsi* po vandenį... Ž I 133.
3. Dabar štai padėtis *pasikeitė, pagerėjo* M-P VI 58.
4. *Nematei* tu sprogstant beržo, *Negirdėjai* vyturėlio... SN I 219.

Vienalaikiai tariniai būna išreikšti arba tik eigos (1, 2), arba tik įvykio veiklo (3, 4) veiksmoždziais. Dažnesni eigos veiklo veiksmoždziai, o įvykio veiklo veiksmoždziai reiškia vienalaikius veiksmus tik tada, kai vienaarūšiai tariniai būna savotiški sinonimai. Šiaip įvykio veiklo veiksmoždziai reiškia veiksmų nuoseklumą.

§ 11. Vienalaikiškumo santykio vienaarūšių tarinių laikas arba visai sutampa, arba vieno tarinio veiksmas yra ilgalaikis, o kito trumpesnis. Pvz.:

1. Širvas žašinėlis *kiūto* ant vienos kojos netoli prieangio, galvelę pakreipęs *klausosi*, be necypčioja žašeliai laštoje Ž I 81. 2. Meisteriui atsiliepus, močiutė *tilsta*, lėtai *atgręžia* savo vamzdį į krosnies viršų PCv VI 171.

Šiais atvejais ir veikslai gali skirtis.

Dažniausiai abu vienalaikiai tariniai turi vienodą prasminį vaidmenį, todėl juos galime keisti vietomis. Pakeitimai negalimi, kai antrieji tariniai turi pabrėžiamųjų dalelyčių ar reiškia trumpesnius veiksmus, vykstančius pirmojo tarinio veiksmo fone.

E. Maksimova, tyrusi anglų kalbos vienaarūšių tarinių reikšmės santykius, nurodo, kad bejungtukų tarinių ryšys yra daug glaudesnis, negu sujungtų². N. Pospelovas nurodo, jog bejungtukėse konstrukcijose vienalaikiškumo santykiai vienija eilę veiksmų ar reiškinių į vieną sudėtinį procesą³.

Laiko nuoseklumo santykio vienaarūšiai tariniai

§ 12. Bejungtukiai tariniai rečiau reiškia laiko nuoseklumo santykį. Šis santykis ryškiausias tarp vientisinių veiksmoždzinių ir mišrios morfologinės išraiškos tarinių: vientisinių ir sudėtinųjų veiksmoždzinių.

Vientisinių veiksmoždzinių tarinių laikų nuoseklumą rodo veikslai, tarinių semantinis turinys, kartais – vietos aplinkybės. Dažniausiai abu tariniai būna išreikšti įvykio veiklo veiksmoždziais. Pirmasis tarinys gali būti išreikštas eigos veiklo veiksmoždzio tada, kai jis reiškia ilgiau trunkantį veiksmą, negu antrojo tarinio veiksmas. Pvz.:

² Žг. Е. Максимова, Бессоюзные связи в предложениях с двумя сказуемыми в совр. англ. языке, „Вопросы грамматики и лексики (Сб. статей)“. Ростов н/Д, 1962, р. 4.

³ Жг. Н. Пospelов, Выражение временного соотношения между однородными глагольными сказуемыми в строе слитного предложения, „Сборник статей по языкознанию. Профессору МТУ В. В. Виноградову“, М., 1958, р. 126.

1. *Įbėgo* Zosė pailsusi, *pabučiavo* motinai į ranką Ž I 123.
2. Jurga *uždengė* stalą staltiese, *padėjo* taurelę ir duonos su druska B Bm 106.
3. *Eisiu* prie tėvelių, *apkabinsiu* kojeles, be nepriglaus mane, be nepasigailės Ž I 96.

§ 13. Tarinių laiko nuoseklumo santykiai ryškūs tada, kai pirmojo sudėtinio veiksmažodinio tarinio jungtis reiškia veiksmo baigtumą ar tariniai turi antrininkų sakinio dalių, rodančių veiksmų seką. Pvz.:

1. Pagramančio šnekutis *baigia čirškėti, padeda* lazda ant meisterio kelių PCv VI 207. 2. *Pirma* ji *ėmė praustis, paskui* mane *prausė* IS obt 97.

Visų laiko nuoseklumo tarinių išsidėstymas yra griežtas, jų negalima kaitalioti vietomis.

Priešpriešos santykio vienaarūšiai tariniai

§ 14. Šie santykiai tarp jungtukų tarinių gana reti, bet ir čia galimi kai kurie priešingumo reikšmės atspalviai. Dažniausiai būna grynojo priešingumo santykis, kai vieno tarinio reikšmė yra tiesiog priešinga kito tarinio reikšmei⁴. Pvz.:

1. Žiedadulkių tranai *nevalgo, maitinasi* bičių pieneliu ir grynu medumi K Įbg 66. 2. Tiesa, *ne akmenys* mes – *žmonės*, – Bet esam komunistai SN I 487.
3. O meisteris žino: *kelmas* Simas, *ne vyras* PCv VI 143. 4. Bet aš *noriu* jiems dar *paaiškinti* – *negaliu* IS obt 336.

Šie santykiai išreiškiami, priešpastatant neigiamas ir teigiamas dalis. Neigiama dažniau būna pirmoji dalis (1–2), rečiau – antroji (3–4). Tokie tariniai išreiškia tik vieną realų veiksma ar požymį. Kai pirmasis tarinys teigiamas, pagrindinis prasmėnis kirtis krinta ant jo, o antrasis tarinys turi papildomą, antraeilę reikšmę, nes pagrindinė mintis jau išreikšta pirmuoju tariniu. Šis atvejis kiek primena pridūrimą.

§ 15. Kartais gali būti priešpastatomi tariniai drauge su jiems priklausomomis antrininkėmis sakinio dalimis arba tik antrininkės sakinio dalys. Pvz.:

1. Giesmininko galva ne baltais *žiedais vainikuota* – *skudurėliais apraišiota* PC VI 220. Ne *lentinės* – iš *šakų* buvę pintos durys Bar Aš 27.
3. Džiaukis *duonos* turinti, ne *sviesto* Ž I 90. 4. Tegu kunigas žiūri *bažnyčios*, ne *karčiamos!* M-P IV 82.

Visoms jungtukėms grynojo priešingumo santykio vienaarūšėms sakinio dalims labai svarbi intonacija. Tarp tokių vienaarūšių sakinio dalių esantis brūkšnys irgi atspindi emfatinę intonaciją.

⁴ Plg. A. Piročkinas, Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos sujungiamieji sakiniai, Filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacija, V., 1965, p. 114.

§ 16. Priešpriešos santykio vienaarūšiams tariniams artimi ir tokie, tarp kurių yra neatitikimo santykis. Pvz.:

Tai ševalkė tokia iš miestó, *paseno* kaip velnias, *dar* po karčiamas *lando!* LP I 193.

Antrojo tarinio reikšmė čia priešinga laukiamai iš pirmojo tarinio reikšmės išvadai, rezultatui⁶. Esant neatitikimo santykiui, būtinas ne tik tarinių reikšmės nesuderinamumas, bet ir pabrėžiamoji dalelytė prieš antrąją vienaarūšę sakinio dalį.

Priežasties-pasekmės santykio tariniai

§ 17. Tokių tarinių dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje nedaug. Esant priežasties-pasekmės santykiui, antrasis tarinys reiškia pirmuoju tariniu išreikšto veiksmo rezultatą. Pvz.:

1. Tą dieną jis pasijuto žymiai geriau. Naktį gerai *miegojo*, *pasilsėjo* M-P VI 344. 2. ...mes *pasigailėjome* jūsų, *sušelpėme* ir maistu, ir drabužiais, nors patys sau turėjome gabenti duonos iš tolimesnių kraštų Vien IV 11.

3. Bitės *pradeda* labai *nerimauti*, *pakelia* avilyje temperatūrą K Įbg 22.

4. ...apkrovęs šimtais tą savo pajuodėlę, *iškiš* kam nors, *apmaus* dorą vaikį Ž I 67.

Čia kai kada būna ryškesnė pasekmės reikšmė, kai kada rezultato. Tokie tariniai turi nevienodą sintaksinę reikšmę, nes antrojo tarinio veiksmas priklauso nuo pirmojo tarinio veiksmo. Priežasties-pasekmės santykio tariniai sudaro pereinamąjį tipą tarp vienaarūšių ir nevienaarūšių tarinių.

§ 18. Pereinamąjį tipą sudaro ir sąlygos santykio tariniai. Pvz.:

– Ne, patupėsiu dar truputį, – atsakė jauniklė antis.

– Tiek *tupėjau*, *galiu* dar kelias dienas *patupėti* Balč Ap 31.

Tiek priežasties-pasekmės, tiek ir sąlygos santykio tarinius vadiname vienaarūšiais, nes jie, nors ir būdami vienas nuo kito priklausomi, turi tiesioginį ryšį su tuo pačiu veiksniu.

§ 19. Žinome, kad sakinio dalių vienaarūšiškumas ryškesnis, kai sujungtos dalys visai nepriklauso viena nuo kitos ar vienodai priklauso, kai tarp jų yra sudedamasis-išvardijamasis, gretinimo, vienalaikiškumo santykis. Vienaarūšiškumas silpnėnis, kai tarp vienaarūšių sakinio dalių būna laiko nuoseklumo, priežasties-pasekmės, tikslo, nuolaidos, sąlygos santykiai.

⁶ Plg. A. Piročkinas, min. disert., p. 114.

Santrumpos

- B Bm — K. Boruta, Baltaragio malūnas, V., 1962.
BaĖ Ap — K. Andersen, Pasakos, vertė J. BaĖikonis, K., 1923.
Bar Aš — A. Baranauskas, Anykščių šilelis, V., 1959.
Biel Mds V — Alf. Bieliauskas, ... mes dar susitiksimė, Vilma, V., 1962.
Gr K — J. Grušas, Karjeristai, V., 1957.
IS obt — I. Simonaitytė, ... o buvo taip, V., 1960.
JA Kk — J. Avyžius, Kaimas kryžkelėje, V., 1964.
K Ibg — J. Kriščiūnas, Įdomusis bičių gyvenimas, V., 1949.
LP I — Lazdynų Pelėda, Raštai, I, V., 1954.
Mair I — Maironis, Rinkiniai raštai, I, V., 1956.
M-P III,
IV, VI — V. Mykolaitis-Putinas, Raštai, III, IV, VI, V., 1959.
PCv V, VI — P. Cvirka, Raštai, V, VI, V., 1959.
SN I — S. Nėris, Raštai, I, V., 1957.
Vcl Pu — A. Venclova, Pavasario upė, V., 1964.
Vien IV — A. Vienuolis, Raštai, IV, V., 1954.
Vien VI — A. Vienuolis, Raštai, VI, V., 1955.
VK A ir p — V. Krėvė, Apsakymai ir padavimai, V., 1955.
Ž I — Žemaitė, Raštai, I, V., 1956.

СМЫСЛОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЕССОЮЗНЫМИ ОДНОРОДНЫМИ ЧЛЕНАМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

В статье впервые делается попытка рассмотреть смысловые отношения между однородными членами предложения в современном литовском литературном языке.

Между бессоюзными однородными подлежащими или второстепенными членами предложения чаще всего устанавливаются лишь отношения сочинения-перечисления. А между бессоюзными однородными сказуемыми возможны временные, противительные, причинно-следственные отношения, отношения уступки.

Смысловые отношения между бессоюзными однородными членами зависят от семантики однородных членов, зависимых второстепенных членов предложения, интонации. Например, о противительных отношениях между однородными сказуемыми свидетельствует сопоставление положительных и отрицательных форм сказуемых. Причинно-следственные отношения в бессоюзных однородных сказуемых вытекают из семантики однородных членов.